Η πρόκληση του Διαφωτισμού και οι «Κολλυβάδες» πατέρες (Πρωτοπρ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός)

Categories : ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Date : 15 Ιουλίου, 2009

Το 18ο αιώνα συντελείται νέα περιπετειώδης συνάντηση της Ορθόδοξης Ανατολής με τη Δύση, που στα βασικά της σημεία συνιστά επανάληψη της ανάλογης διαδικασίας του 14ου αιώνα. Συνεχιστές, άλλωστε, των Ησυχαστών του φθίνοντος Βυζαντίου ήσαν οι αγιορείτες Κολλυβάδες Πατέρες, ενώ στη θέση του Καλαβρού «Λατινέλληνος» Βαρλαάμ, του φορέα δηλαδή και εκφραστού της «ευρωπαϊκής» συνειδήσεως, κατέλαβαν οι επισημότεροι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού, κληρικοί και μοναχοί στην πλειονότητα τους, όπως και εκείνοι. Πρόκειται για μια νέα φάση του μακραίωνος εθνικού διχασμού μας, του μακρόσυρτου δηλαδή «πνευματικού δυϊσμού», που κατατρώγει μόνιμα την εθνική μας σάρκα.

Η πνευματική αυτή κρίση κατανοείται -δίκαια ως ένα σημείο- ως κρίση ταυτότητας του Γένους. Σημασία όμως έχει, ότι και πάλι το Αγιον Όρος, χώρος περισσότερο ευαισθητοποιημένος σε ζητήματα παραδόσεως, γίνεται επίκεντρο και της νέας συγκρούσεως, εφ' όσον έχει γίνει πια παραδεκτό (π.χ. Δημ. Αποστολόπουλος), ότι το Αγιον Όρος, στα πρόσωπα των Κολλυβάδων, όχι μόνο επηρεάζει, αλλά και κατευθύνει τον αγώνα του Εθναρχικού Κέντρου στις κρίσιμες πράγματι εκείνες ιστορικές επιλογές του.

Οι Έλληνες φορείς του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού εξέφραζαν κατά κανόνα μια στάση ζωής, που συνιστούσε ριζοσπαστική ανανοηματοδότηση σύνολης της κοινωνικής πραγματικότητας, στα όρια μιας νέας κοσμοθεωρίας (Weltanschauung), με την αυτούσια μεταφύτευση («μετα-κένωση») ιδεών, αρχών και πρακτικών, που παρήγαγε σε μια μακρά διαλεκτική διαδικασία - άγνωστη στην καθ' ημάς Ανατολή- ο ευρωπαϊκός χώρος. Στους Έλληνες Διαφωτιστές δεν έλειπαν αθεϊστικές, αντιχριστιανικές και προ πάντων αντικληρικαλιστικές τάσεις. Οι ιδέες τους, μάλιστα, προωθούσαν κάτι φοβερότερο για την ορθόδοξη συνείδηση και από την αληθινή ή φαινομενική τους «αθεΐα», τον αδιαφορισμό. Εξ άλλου, στα έργα τους λανθάνουν θέσεις αντιτριαδικές, πανθεϊστικές, αλλά και ευσεβιστικές (Κοραής), που ήταν αδύνατο να μην προκαλέσουν τις παραδοσιακές συνειδήσεις, δεδομένου μάλιστα, ότι όλα αυτά εντάσσονταν σε μια σαφώς εκδηλούμενη πρόθεση για αποδυνάμωση της Ρωμαίικης Εθναρχίας, με απώτερο στόχο τη διάλυσή της (πρβλ. Ελλαδικό αυτοκέφαλο). Ένας νέος, λοιπόν, κόσμος εισέβαλλε στη Ρωμαίικη (Ελληνορθόδοξη) Ανατολή, που δεν ήταν δυνατόν να επικρατήσει χωρίς ανατροπή

του κόσμου της ορθοδόξου παραδόσεως.
Παραδοσιακοί κατ' εξοχήν στην Ανατολή ήσαν οι Κολλυβάδες Πατέρες, λόγιοι μοναχοί και κληρικοί, εντεταγμένοι στην ησυχαστική εμπειρία, με ρωμαίικο φρόνημα και γι' αυτό ικανοί να κατανοήσουν τις πνευματικές διαφοροποιήσεις του ευρωπαϊκού κόσμου. Δυτικοί ερευνητές, όπως ο προτεστάντης N. Bonwetsch ή ο Ρωμαιοκαθολικός Louis Petit, δεν δίσταζαν να χαρακτηρίσουν το «κίνημα των Κολλυβάδων» «δείγμα της αφυπνιζόμενης ζωής του Ελληνικού Έθνους», όταν ένα μέρος της δικής μας Διανοήσεως επέμενε να το βλέπει με έντονη υποτίμηση, εφ' όσον η αξιολόγηση των Κολλυβάδων συμβάδιζε με τη γενικότερη στάση έναντι του Ησυχασμού και του «Βυζαντίου». Η αποτίμησή τους όμως σήμερα είναι ευκολότερη, απ' όσο στο παρελθόν, όσο μάλιστα προχωρεί η αποδέσμευση από τα παλαιότερα - μη ενδογενή εν πολλοίς- καταθλιπτικά κριτήρια.
Κατά τον Καθηγητή κ. Χρ. Γιανναρά, οι Κολλυβάδες συνιστούν «κίνημα αντίδρασης στον εκδυτικισμό και την αλλοτρίωση», που αποκαλύπτει «μιαν απροσδόκητη για την εποχή θεολογική εγρήγορση και επίγνωση των βιωματικών προτεραιοτήτων της Εκκλησίας». Οι Κολλυβάδες εξέφραζαν τη συνείδηση του πλατιού λαϊκού στρώματος της εποχής τους, της λαϊκής βάσης, με τα μέσα και τις δυνατότητες του καιρού τους, αλλά και τις προσωπικές χαρακτηριολογικές καταβολές τους. Ταυτόχρονα όμως επιβεβαιώνουν τη συνέχεια του Αγίου Όρους ως θεματοφύλακα της πατερικότητας. Η αντίδρασή τους στο ρεύμα της εποχής, δηλαδή «στην ευρωπαϊκή κοσμογονία [...] προδίδει μιαν ιστορική διορατικότητα και οξυδέρκεια πραγματικά θαυμαστή».
Η σύγκρουση των παραδοσιακών δυνάμεων του Γένους με τις ιδέες του Διαφωτισμού ήταν αναπόφευκτη, διότι, όπως ελέχθη, επρόκειτο για διαμετρικά αντίθετους μεταξύ τους κόσμους και δράματα ασύμπτωτα. Αντίθετα, συμπάθεια στις ιδέες του Διαφωτισμού έδειχναν οι Αγιορείτες Αντικολλυβάδες, επικεντρώνοντας και αυτοί την αντίθεση τους στην ησυχαστική παράδοση, που τους έφερε κοντά στους Διαφωτιστές. Ακριβώς δε η απόρριψη των ησυχαστικών πρακτικών από μοναχούς του Αγίου Όρους ήταν για τους Κολλυβάδες απτή απόδειξη των συνεπειών της ταυτίσεως με τις νέες ιδέες της Ευρώπης και της επερχόμενης αλλοτριώσεως.

Το ρεύμα του Διαφωτισμού ανέπτυξε, έτσι, μια ισχυρή δυναμική στην παραδοσιακή συνείδηση του Γένους, και μάλιστα όχι μόνο αρνητικά αλλά και θετικά. Η πρόκληση δηλαδή δεν οδήγησε μόνο σε αντιθέσεις -εν πολλοίς άγονες και ζημιογόνες-, αλλά και σε δημιουργική δράση (συγγραφική παραγωγή, ποιμαντικές ενέργειες για την αναθέρμανση της πατερικότητας στη ζωή του εκκλησιαστικού σώματος. Είναι δε γεγονός, ότι «οι ηγέτες των Κολλυβάδων (Μακάριος Νοταράς, Νικόδημος Αγιορείτης, Αθανάσιος Πάριος) δεν αντιτάσσουν στο νεωτερισμό μιαν αντίπαλη ιδεολογία, αλλά ένα λόγο υπαρκτικής αφυπνίσεως στις ουσιώδεις πρωταρχικές ανάγκες του ανθρώπου, όπως τις φώτισε το ήθος και η εμπειρία των Πατέρων της εκκλησιαστικής παραδόσεως». Αντιρρητική και θεολογική δημιουργία συμπορεύονται στη δράση των Κολλυβάδων, προσφέροντας μαρτυρία πνευματικής και πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας, που δεν θα έφθανε στο φως της δημοσιότητας υπό άλλες συνθήκες.

Αλλωστε, αυτή είναι ανά τους αιώνες η γενεσιουργός αιτία της θεολογικής δημιουργίας της Εκκλησίας. Πάντα η αιρετική ή αιρετίζουσα απόκλιση προκαλεί δημιουργικά την ορθόδοξη συνείδηση και σκέψη. Αυτό συνέβη και στην παράδοση των Κολλυβάδων. Η αντιδιαφωτιστική μάλιστα στράτευσή τους, παρά τις όποιες αστοχίες και υπερβολές της, απεκάλυψε τη συνέχεια της πατερικής -ορθόδοξης δηλαδή- εμπειρίας σε καιρούς, που η ορθόδοξη θεολογική παρουσία ήταν πολύ ισχνή. Οι Κολλυβάδες αναπτύσσουν την αντιρρητική τους έναντι των εκπροσώπων του Διαφωτισμού, κινούμενοι σε μια θεματική, τα βασικά σημεία της οποίας είναι τα ακόλουθα:

α) **Η Ευρώπη**: Οι Έλληνες Διαφωτιστές, με πρώτο τον Αδαμ. Κοραή, μιλούν με υπερηφάνεια για τη «φωτισμένη Ευρώπη», τα «φώτα» της οποίας αυτοί μεταλαμπαδεύουν στο Γένος. Ο προσανατολισμός τους δε στην Ευρώπη, μόνιμο όραμα των Ενωτικών από αιώνες, θα παραγάγει το «σύνδρομο του εξευρωπαϊσμού» στο Νεώτερο Ελληνισμό, που κατέστησε την Ευρώπη «καθολική μητρόπολή» του. Οι Κολλυβάδες, πιστοί στην παράδοση των Ανθενωτικών, από τους Ησυχαστές του 14ου αιώνα ως τον Πατροκοσμά τον Αιτωλό (18ος αι, δεν πρωτοτυπούν σε τίποτε στη στάση τους έναντι της Ευρώπης. Απορρίπτουν και αυτοί καθολικά τη μετά το σχίσμα Ευρώπη, αρνούμενοι σ' αυτήν κάθε σχέση με την πατερική παράδοση, θεολογικά και κοινωνικά, ως και κάθε δυνατότητα αναγέννησης του Γένους με τα δικά της «φώτα». Ο συχνά χρησιμοποιούμενος από αυτούς όρος «Φραγκιά» (France) εκφράζει ολόκληρη την εκφραγκευμένη Δύση. Σε ειδικά έργα, -λιγότερο ο Νικόδημος και συστηματικότερα, λόγω ειδικών αφορμών, ο Πάριος - προτείνουν τη διακοπή κάθε σχέσης με την Ευρώπη, διότι ο τρόπος υπάρξεως, που αυτή δημιουργεί, ανατρέπει το ορθόδοξο ήθος.

β) **Η Παιδεία**: Οι Έλληνες Διαφωτιστές θεωρούσαν τη νέα Φιλοσοφία ως την πεμπτουσία της ανανεωμένης παιδείας, που προέκριναν για το Γένος και την πρόοδο του. Η συνείδηση των Κολλυβάδων για τη «νέα φιλοσοφία» προσδιορίζει και τη στάση τους απέναντι στην εισαγόμενη ευρωπαϊκή παιδεία. Στα σχετικά έργα τους, ιδιαίτερα ο Πάριος, τάσσονται υπέρ μιας παιδείας, που θεμελιώνεται στην παράδοση του Γένους, όπως αυτοί βέβαια τη νοούν. Η αφετηρία τους -όσο και αν αναζητούνται άλλα κίνητρα είναι ουσιαστικά και εδώ ησυχαστική-πατερική επανάληψη της ανάλογης στάσης του Πατροκοσμά. Κάνουν διάκριση και αυτοί των δύο γνώσεων-σοφιών (της «άνω» και της «έξω» και διαγράφουν τα όριά τους. Η «άνω» σοφία απαιτεί πατερικά καθολική μετοχή του ανθρώπου. Η πολεμική του Παρίου κατά των Επιστημών δεν σημαίνει και απόρριψή τους καθ' εαυτές, αλλά μόνο της στήριξης της ανθρώπινης ελπίδας σ' αυτές. Αυτή την παράδοση άλλωστε είχε ενσαρκώσει και ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, το πνευματικό πρότυπο των Κολλυβάδων. Γι' αυτό και καταφεύγουν στις «επιστήμες» στα έργα τους, αλλά για να προχωρήσουν σε πνευματικότερες τεκμηριώσεις. Είναι σαφής η δήλωση του Παρίου: «Η έξω σοφία δεν είναι από την εδικήν της φύσιν ούτε κακή, ούτε καλή, αλλά από την μεταχείρισιν των

εχόντων αυτήν γίνεται καλή ή κακή». Όχι συνεπώς η «σοφία», αλλ' οι «σοφοί» είναι το πρόβλημα των παραδοσιακών Κολλυβάδων. Εδώ εντάσσεται και η απόρριψη του Κοπερνίκειου συστήματος από τον Πάριο, αλλά και άλλους. Οι φονταμενταλιστικές θέσεις (απολυτοποίηση της Γραφής λ.χ. η διακηρύξεις του τύπου «τα μαθηματικά πηγή αθεΐας» κατανοούνται σ' αυτό το πλαίσιο και σχετίζονται με την έπαρση (των ευρωπαϊκά σκεπτόμενων επιστημόνων, μόνιμο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας ως τον αιώνα μας). Η δήθεν αντίθεση πίστεως και γνώσεως(επιστήμης), ψευδοπρόβλημα για την Ορθοδοξία, και η αναγνώριση της προτεραιότητας της δικαιούμενης από τον ορθό λόγο επιστήμης, βρίσκεται στο υπόβαθρο της διαφωτιστικής στάσης και της αντιδιαφωτιστικής επιθετικότητας.

γ) **Προβολή προτύπων**: Στα προβαλλόμενα πρότυπα των «σοφών» του κόσμου εκ μέρους των Διαφωτιστών, οι πατερικοί Κολλυβάδες αντιπροτάσσουν το σοφό της ρωμαίικης παράδοσης, τον Αγιο, το θεούμενο άνθρωπο και «κατά χάριν» θεάνθρωπο. Υπερβαίνεται, έτσι, η ιδεολογική αντιπαράθεση και το πρόβλημα αντιμετωπίζεται στο επίπεδο της εν Χριστώ αυθεντικής ύπαρξης. Γι' αυτό ρίχνουν όλο το βάρος της θεολογικής και ποιμαντικής προσφοράς τους στη λατρεία, αποδεδειγμένη κιβωτό του Γένους κατά τη δουλεία. Υπογραμμίζουν τη σημασία της λειτουργικής ζωής, μέσα στην οποία διαμορφώνεται το ευχαριστιακό ήθος του εκκλησιαστικού σώματος. Δεν είναι περίεργο, λοιπόν, ότι στο θέμα αυτό αφιερώνεται το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφικής παραγωγής τους, που περιλαμβάνει: πατερικές εκδόσεις με επικέντρωση στο Γρηγ. Παλαμά και το Συμεών το Νέο θεολόγο, αναγεννητή του Ησυχασμού τον 11ο αιώνα΄ έκδοση γεροντικών κειμένων (η σοφία της ερήμου), λειτουργικών (ομιλιών, ακολουθιών, συναξαριών, εγκωμίων) και προ πάντων της Φιλοκαλίας. Η τελευταία, προσφέροντας τη νηπτικοασκητική εμπειρία της Ορθοδοξίας, απέβη πνευματική τροφή όλων των Ορθοδόξων και των σλαβικών χωρών και κριτήριο της νεώτερης θεολογίας μας, ως «εμπειρική μαρτυρία της εκκλησιαστικής γνησιότητας». Έχει απόλυτα δίκιο ο Χρ. Γιανναράς όταν γράφει, ότι η έκδοση της Φιλοκαλίας συνιστά «πρόκληση αναμέτρησης δύο πολιτισμών». «Από τη μια η φρενίτιδα της «προόδου», που ειδωλοποιεί θριαμβικά την πιο στεγνή και στεγανή ανθρωποκεντρική αυτάρκεια, αυτάρκεια του φυσικού και θνητού [...] και από την άλλη μεριά, η προτεραιότητα της αναζήτησης της αλήθειας και όχι της χρησιμότητας».

δ) **Κοινωνία-εθνικό όραμα**: Ένα από τα κυριότερα μέσα διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής κοινωνίας απέβησαν οι Χρηστοήθειες, που προσδιόριζαν το ήθος της νέας κοινωνίας, δηλαδή τις «σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και ανάμεσα στα φύλα». Είναι «οδηγοί καλής συμπεριφοράς» του πολίτη, «πως θα καθήσει, πως θα φάει, πως θα μιλήσει...». Οι νοοτροπίες αυτές εισβάλλουν στην Ελληνική κοινωνία μέσω διαφόρων διαύλων και κυρίως εκείνων, που, μετά τις σπουδές τους στην Ευρώπη, μεταφέρουν εδώ τα ήθη της. Τις συνέπειες επισημαίνει ο αείμνηστος Κ. Δημαράς: «Όλα δείχνουν ότι μια βαθιά αλλοίωση έχει επέλθει στη συγκρότηση της Ελληνικής

κοινωνίας». «Η παραδοσιακή φιλοκαλία περνάει από δοκιμασία, ώσπου να αφομοιωθούν τα καινούρια, ενώ παραμελούνται τα παλαιά». Είναι η πρόκληση της Ευρώπης στο χώρο της κοινωνίας.

Δεν πρέπει στη συνάφεια αυτή να λησμονείται, ότι η διαμόρφωση της μετακαρλομάγνειας Ευρωπαϊκής κοινωνίας έχει υποδομή θεολογική, θεολογικό όμως, δηλαδή εκκλησιολογικό, είναι το υπόβαθρο και της ρωμαίικης κοινωνίας. Οι Κολλυβάδες το βιώνουν αυτό ως εκκλησιαστικά πρόσωπα και θεολόγοι. Γι΄ αυτό συνδυάζουν στην προσπάθειά τους την ανανέωση της θεολογικής παραδόσεως με το αμετακίνητο ορθόδοξο κοινωνικό μοντέλο, που προσφέρει το μοναστικό κοινόβιο και εμπεδώνει στις συνειδήσεις η λατρεία. Η προβολή του ορθοδόξου κοινωνικού ήθους γίνεται, έτσι, μετά από την ίδια την ορθόδοξη πράξη, που διασυνδέει την κοινωνία της λατρείας με τη «λειτουργία μετά τη λειτουργία», κάτι που εκφράζει πληρέστατα η εκκλησιαστική «πανήγυρις» με τη διπλή της όψη, μέσα και έξω από την Εκκλησία.

Παρ' όλα αυτά η Χρηστοήθεια του αγίου Νικόδημου έρχεται να καλύψει και θεωρητικά το θέμα. Οι αναφορές του συγγραφέα δεν είναι βέβαια ευσεβιστικές, αλλά πατερικές και αγιογραφικές. Δεν πρόκειται άρα για ηθικές «νόρμες», αλλά για αγιοπνευματική εμπειρία. Ο άγιος, που με το ασκητικό του πνεύμα ενοχλεί τους εκκοσμικευμένους του εκκλησιαστικού χώρου, προτείνει το αυθεντικό ορθόδοξο-πατερικό ήθος, ως τρόπο εκκλησιαστικής υπάρξεως.

Η πολιτική δράση των Κολλυβάδων, κυρίως του Παρίου, σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει πρωταρχικά, κατά την ταπεινή μου γνώμη, να θεωρηθεί. Είναι η απόλυτη συνέπεια στην απόρριψη της Ευρώπης όχι μόνο στον ιδεολογικό, αλλά και στον κοινωνικό χώρο. Η θεωρητική τους τεκμηρίωση επιβεβαιώνει αυτή τη θέση. Τα περί «κηρύγματος δουλικής υποταγής» στην Οθωμανική κυριαρχία ή περί «θεολογικά τεκμηριωμένα εθελοδουλίας» θα ανταποκρίνονταν στα πράγματα, αν δεν διασκεδασθούν με την προσθήκη του Βασιλείου Μακρίδη: με σκοπό «την προστασία της Ορθοδοξίας από τον κίνδυνο της Δύσης». Ίσως μάλιστα ο λόγος για «αυτοπροστασία» είναι προτιμότερος και ρεαλιστικότερος του όρου «εθελοδουλία».

Ο «αντιευρωπαϊσμός» των Κολλυβάδων δεν είναι κατ' ανάγκη και «φιλοτουρκισμός», για έναν που γνωρίζει τα ευρωπαϊκά και κυρίως τα γαλλικά σχέδια αυτή την εποχή για τη Ρωμαίικη Εθναρχία. Η σύμπτωση του προκρίματος των Κολλυβάδων με τις άμεσες στοχοθεσίες της Οθωμανικής πολιτικής είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός, ταυτίζεται όμως και εδώ απόλυτα με τη στάση του εθνομάρτυρα αγίου Κοσμά του Αιτωλού, που θεωρεί τον Οθωμανικό ζυγό θεϊκή εύνοια για το Γένος, με κριτήριο όμως τη στάση της Ευρώπης απέναντι στην Ορθοδοξία. Η αναζήτηση ερμηνείας πρέπει να αποδεχθεί αυτή την αδιατάρακτη πιστότητα στην παράδοση του Γένους. Η παραθεώρησή της όμως μεταβάλλει αυτόχρημα την επιστήμη σε πολιτική. Και μόνη η πρόταση του Παρίου να τιμώνται τα θύματα του ισλαμισμού, όπως οι αρχαίοι μάρτυρες της Εκκλησίας ή να τιμώνται ως άγιοι οι Νεομάρτυρες χωρίς την έγκριση της Μεγάλης Εκκλησίας, πρέπει να θεωρηθούν ως έμπρακτη «αντίσταση» στην εξουσία του «αντίχριστου», κατά τον Πατροκοσμά, Σουλτάνου.

Συμπερασματικά:

1. Η αντιπαράθεση Κολλυβάδων-Διαφωτιστών είναι αντίθεση δυο διαφορετικών κόσμων και «πολιτικών οραμάτων», ως δύο αλληλοαποκλειομένων εκδοχών της ελληνικότητας. Η επιλογή των μέσων σ' αυτή τη διαπάλη δεν έχει πρωτεύουσα σημασία, όσο η ίδια η διαπάλη, που υποστασιώνει τις συνειδήσεις.

2. Η αποτίμηση της στάσης των Κολλυβάδων προϋποθέτει δυνατότητα κατανοήσεως της σημασίας γι' αυτούς της Ορθοδοξίας, όχι ως θρησκευτικής ιδεολογίας ή μεταφυσικού στοχασμού, αλλ' ως τρόπου υπάρξεως, που οδηγεί στη θέωση, τον μοναδικό για την Ορθοδοξία προορισμό του ανθρώπου, ενδοϊστορικά και μεταϊστορικά. Είναι, επίσης, αναγκαία η γνώση της γλώσσας τους, που δεν είναι απλά ελληνική, αλλ' εκκλησιαστικά ελληνική, για την αποφυγή περαιτέρω παρανοήσεων.

3. Έτσι κατανοείται η εμμονή των Κολλυβάδων στην παράδοση του Γένους, εκφραζόμενη με το γραφικό αξίωμα: «μη μέταιρε όρια αιώνια, α έθεντο οι πατέρες σου» (Παρ. 22, 28).

4. Οι παρεξηγήσεις -τέλος- στην ερμηνευτική προσέγγιση των Κολλυβάδων πρέπει να αποδοθούν στην εφαρμογή δυτικών κριτηρίων (πολιτικών-οικονομικών, υλιστικών δηλαδή) και όχι των δικών τους (πνευματικών). Είναι ένα λάθος, που προσπαθεί να διορθώσει η σημερινή επιστημονική έρευνα, όταν βέβαια ελευθερώνεται από το καταθλιπτικό βάρος του παρελθόντος.

(Πηγή: «Πειραϊκή Εκκλησία», Ιούνιος 2009)

Διαβάστε περισσότερα άρθρα του π. Γεωργίου πατώντας εδώ